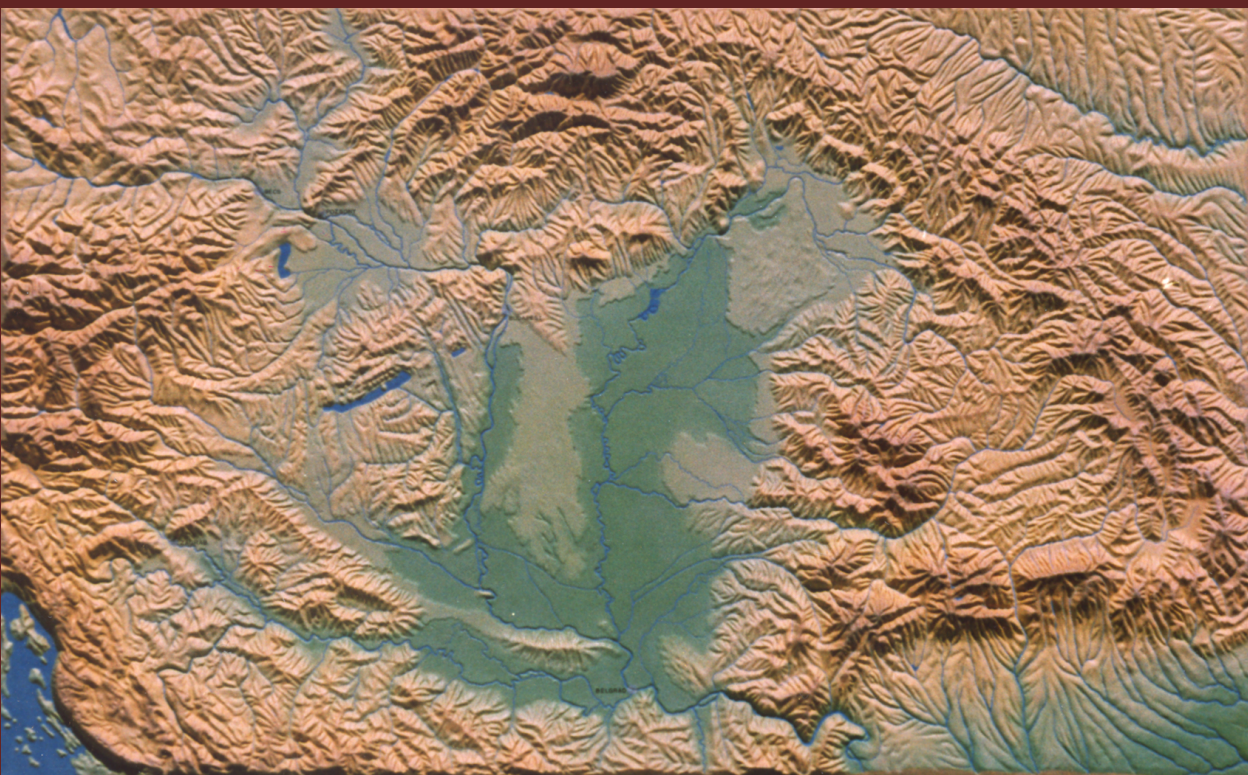

A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza

Tanulmánygyűjtemény

Első kötet

A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza

Tanulmánygyűjtemény

Első kötet

Szerkesztette:

Gál András - Frisnyák Sándor - Kókai Sándor

Nyíregyháza-Szerencs, 2016

Kiadó: A Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete
és a szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium

Felelős kiadó:

Dr. habil Kókai Sándor intézetigazgató egyetemi magántanár,
Dr. Gál András PhD gimnáziumi igazgató, c. docens

Technikai szerkesztő:
Tóth Zoltán intézeti informatikus

Lektor:
Prof. Dr. Süli-Zakar István DSc
professor emeritus

ISBN 978-615-5545-65-8

A könyv címlapján közölt dombortérképet a
CartaArt Bt. készítette és közlését engedélyezte

Nyomdai munkák: TKK Kereskedelmi Kft. Debrecen
Felelős vezető: Tóth Csaba ügyvezető igazgató

A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza (10–21. század)

Dr. Kocsis Károly

Bevezetés

Hazánk, a *Kárpát-medence* nem csupán politikai, gazdasági, hanem a *vallási térszerkezet* tekintetében is az egyik legtokéletesebb *átmeneti területnek* számít. Rokkan (1981) "állam–kultúra dimenziójában", a protestáns észak és katolikus dél között is a gazdaságihoz hasonló átmeneti területnek számít. Rokkan modelljét Európa keleti felére is kiterjesztő Madeley (2003) a katolikus, evangélikus és ortodox monokonfesszionális blokkok között húzódó, ÉK–DK és É–D-i irányú multikonfesszionális övezetek létét mutatta ki. Az 1054-es *ortodox–katolikus* (K–Ny-i) és az 1517 utáni *protestáns–katolikus* (É–D-i) egyházszakadás törésvonalai mentén létrejött *multikonfesszionális övezetek* a Kárpát-Pannon térségben találkoztak.

A Kárpát-medence vallási térszerkezete az elmúlt évezred alatt a természeti, gazdasági-társadalmi környezettel, főként az etnikai struktúrával, a népesség hagyományos életmódjával, a "néplélekkel" szorosan összefüggve, a történelmi események következtében többször is gyökeresen átalakult, módosult. Hasonlóan jelentős változás állt be az államnak és az egyháznak, illetve a népességnek a valláshoz és az egyházakhoz fűződő viszonyában a század második felében, mikor a régiót uraló, nyíltan vallás- és egyházellenes kommunista rezsimek tevékenysége következtében az 1940-es évek végéig csupán csiráiban fellelhető *szekularizáció* rendkívül felgyorsult. A Kárpát-medencét több mint négy évtizedig uraló ateista, kommunista–szocialista társadalmi rendszer bukását követő évtizedben minden érintett országban, de jelentős térbeli eltérésekkel megfigyelhető volt a szekularizáció lefékeződése, a vallás szerepének — különösen az új nemzetállamokban tapasztalt — felértékelődése. Az ezredfordulótól azonban az elvilágiasodás újult erővel nyert teret a régióban, főként cseh, magyar és egyes szlovák területeken. Az újkeletű vallási folyamatok sodrában egyre látványosabban nyilvánul meg a vallási pluralizmus is, mely főként a kis (nem feltétlen keresztény) egyháznak, vallási kisközösségeknek a nagy történelmi egyházak rovására történő térhódításában nyilvánul meg.

Ezen tanulmány egy kísérlet arra, hogy ezen multikonfesszionális európai nagytáj, a Kárpát-medence területén a vallási térszerkezetet és a szekularizáció térbeli sajátosságait bemutassa a magyar államalapítástól napjainkig.

A vallási térszerkezet változásai a honfoglalástól 1918-ig

A kelet felől mai hazájukba vándorló Árpád magyarjai már a 6. századtól kapcsolatba kerültek a bizánci görög egyházzal és 9. századi honfoglalásuk után, a 10. század derekáig a magyar törzsfők és a déli, keleti magyarok ezen egyház befolyása alá kerültek (*Gergely 1991*). A 10. század utolsó évtizedeiben Géza nagyfejedelem szakított a bizánci orientációval és fia, a magyarok első királya, Szent István a Német-Római Császárság és Róma támogatásával megvetette az önálló nyugati-keresztény (katolikus) magyar királyság alapjait (1001). Ezt követően a magyar királyság és magyar katolikus egyház megszervezése szerves egységben történt. Az addig a sámánizmushoz, totemizmushoz és az ortodox kereszténységhez vonzó magyarok végleges katolizálása, a nyugati-keresztény világhoz való csatolása a 11. században zárult le. Az államszervezettel rendkívül szorosan összefonódó katolikus egyház dominanciája ellenére az ortodox egyház teljesen nem szorult ki az ország területéről, sőt az ortodox románok, ruszinok 13. századtól, a szerbek 15. századtól felgyorsult bevándorlása miatt egyre nagyobb jelentőségre tett szert. A 15. század végén ez utóbbi etnikumoknak köszönhetően az ország 3,1 milliónyi (89,7%-ban katolikus) népességének tizede már a keleti kereszténységhez tartozott (*1., 2. táblázat*).¹

1. táblázat A Kárpát-medence népessége vallási összetételének változása (1495 – 2011, ezer főben)

Felekezetek	1495	1590	1787	1869	1910	1930	1949	2001	2011
Összes népesség	3.100	3.100	9.360	15.417	20.886	22.782	23.975	29.487	28.539
Római katolikus	2.780	300	4.485	7.502	10.888	12.034	12.660	13.120	10.816
Görög katolikus			709	1.593	2.025	2.190	2.510	902	873
Református		1.300	1.258	2.024	2.621	2.782	2.905	2.542	1.972
Evangélikus		780	824	1.109	1.340	1.407	1.276	836	658
Unitárius		100	35	54	74	68	77	79	64
Ortodox	310	600	1.961	2.580	2.987	3.236	3.565	7.054	6.669
Zsidó	10	20	83	552	932	919	234	18	15
Egyéb vallású			5	3	17	117	122	653	839
Nem vallásos					2	25	549	2.760	2.763
Ismeretlen vallású						4	77	1.524	3.870

Forrás: 1495, 1590, 1787 a szerző becslései, 1869–2011 népszámlálási adatok.

¹ Az 1495-re vonatkozó népességi és vallási becslésünk az alábbi publikációkon nyugszanak: Kubinyi 1996, Szabó 1941. A Kubinyi A. (1996) által becsült vármegyei népességszámok és részben Szabó I. (1941) nyomán az 1495-ös kb. 3,1 milliónyi magyarországi lakosból hozzávetőlegesen 89,7% katolikus (2.070.000 magyar, 340.000 szlavón, horvát, vend, 200.000 német, 170.000 szlovák), 10% ortodox (180.000 román, 100.000 szerb, 30.000 ruszin) és 0,3% (10.000) zsidó létét feltételezhetjük.

2. táblázat A Kárpát-medence népessége vallási összetételének változása (1495 – 2011, %-ban)

Felekezetek	1495	1590	1787	1869	1910	1930	1949	2001	2011
Összes népesség	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Római katolikus	89,7	9,7	47,9	48,7	52,1	52,8	52,8	44,5	37,9
Görög katolikus			7,6	10,3	9,7	9,6	10,5	3,1	3,1
Református		41,9	13,4	13,1	12,5	12,2	12,1	8,6	6,9
Evangélikus		25,2	8,8	7,2	6,4	6,2	5,3	2,8	2,3
Unitárius		3,2	0,4	0,3	0,4	0,3	0,3	0,3	0,2
Ortodox	10,0	19,3	21,0	16,7	14,3	14,2	14,9	23,9	23,4
Zsidó	0,3	0,7	0,9	3,6	4,5	4,0	1,0	0,1	0,0
Egyéb vallású			0,0	0,1	0,1	0,6	0,5	2,2	2,9
Nem vallásos						0,1	2,3	9,3	9,7
Ismeretlen vallású							0,3	5,2	13,6

Forrás: 1495, 1590, 1787 a szerző becslései, 1869–2011 népszámlálási adatok.

A középkori, katolikus dominanciával jellemezhető vallási struktúra a 16. század első felében, az Oszmán (török) hódítás, eszmei–politikai káosz évtizedeiben, az Európában 1517 óta kibontakozó reformáció egyre nagyobb magyarországi sikerei és az ortodox felekezetű szerbek, románok, ruszinok illetve kisebb mértékben a megszálló muzulmánok (bosnyákok, törökök) növekvő bevándorlása következtében alapvetően átforgalmódott. A 16. és 17. század fordulója tájékán a három részre (Habsburg-, Oszmán-Magyarország, Erdély) szakadt ország népességének kb. 70%-a protestánsnak számított. A németek és szlovákok szinte teljes egésze ekkor már a lutheri (ágostai evangélikus) tanokat vallotta, míg a magyarok kb. 90%-a az 1550-es évektől kezdve inkább a svájci reformáció (Zwingli, Calvin, Bullinger) hívévé vált. A 16. század második felében főként az erdélyi magyarok körében rendkívüli jelentőségre tett szert az unitárius (antitrinitárius) egyház is. Az európai vallásháborúk idején a többé-kevésbé még független keleti Magyar Királyság területén (1570-től új néven: Erdélyi Fejedelemségben) került sor elsőként a vallási pluralizmus törvényi védelmére, a vallási tolerancia törvényes megnyilvánulására, amikor az országgyűlés 1557-ben az evangélikus, 1564-ben a református, 1568-ban az unitárius vallás védelmét deklarálta és egyenjogúsította a katolikkal. Katolikusnak csupán a horvátok és a magyarok egy kis része (Székelyföldön Csík- és Kászonszéken, Moldvában, a Jászságban, Gyöngyös–Eger illetve Pozsony–Nagyszombat környékén, a Nyugat-Dunántúl egyes részein) maradt meg (Tóth 2005). A szerbek, románok és ruszinok – főként az elpusztult, elmenekült katolikus (magyar, német) lakosság helyén és a még lakatlan területeken tapasztalható — fokozatos térfoglalása következtében

Szlavónia, Délkelet-Dunántúl, Bácska, Bánság, Déli-Kárpátok, Erdélyi-középhegység és az Északkeleti-Kárpátok ortodox többségű területté vált. A török hódoltsági terület igazgatási központjaiba, erődítményeibe pedig növekvő számú muzulmán (bosnyák és török) költözött.

A katolicizmus rendkívüli mértékű visszaszorulására az európai katolikus egyház legfőbb világi-hatalmi oszlopának számító (spanyol és osztrák) Habsburg Birodalom a 17–18. században egyre inkább erőszakos ellenreformációval, katolikus megújítási mozgalommal válaszolt.² A "cuius regio, eius religio" elve alapján a társadalom vezető rétegeit és őket követve a lakosságnak nagy részét sikerült rekatolizálásra kényszeríteniük (Gesztelyi 1991). Ennek és a kíméletlen protestáns üldözések eredményeként a 17. században a Habsburg fennhatóság alatt lévő területeken az evangélikus illetve református jobbágyok tömegei is kénytelenek voltak áttérni, vagy a török hódoltsági illetve erdélyi területekre menekülni. Az ellenreformáció kezdeti sikerei közé tartozott még az ortodox ruszinoknak a katolikus egyházzal való egyesülése is (1646, Ungvári unió).³ A 17–18. század fordulójától, a törökök magyarországi kiűzésétől és a protestáns magyar fejedelemség, Erdély bekebelezésétől kezdve a jezsuiták irányításával és hatékony állami támogatással az ellenreformáció súlypontja már egyre inkább a felszabadított területekre kezdett áthelyeződni. Az ország nyugati és északi, az osztrák tartományok közelében lévő területeiről tömegesen menekültek el a rekatolizálni nem óhajtó, de a földesúri terhektől ilyen módon is szabadulni kívánó evangélikus és református lakosok (szlovákok és magyarok) a háborúk során elnéptelenedett, központi és déli területekre. Az ellenreformáció sikerein felbuzdulva a nemzeti-társadalmi emancipációra és politikai előnyökre vágyó erdélyi ortodox románság (főleg északi) hatoda is csatlakozott a katolikus egyházhoz (1699). Az áttérítéseken kívül a katolicizmus pozícióit kívánták erősíteni — főként a 18. század első felében — azok a telepítések melyek a visszafoglalt, mezőgazdaságilag rendkívül értékes, főként déli területeken (Bácska, Bánság, Kelet-Szlavónia) államilag támogatták a katolikusok (többnyire németek) letelepítését. Az ellenreformáció eredményeként a protestánsok aránya a 16. és 18. század vége között 70%-ról 23%-ra csökkent, míg a katolikusoké 9,7%-ról 55,1%-ra nőtt (római katolikusok 48,8%, görög katolikusok 6,3%) (Wellman 1989). A 18. században az osztrák fennhatóság alatt lévő cseh, morva, lengyel tartományokban hozott szigorú korlátozó intézkedések elől olyan nagymértékű volt a zsidók bevándorlása Magyarországra, hogy lélekszámuk 1720 és 1787 között 12 ezerről 83 ezerre nőtt (Komoróczy 2012). Az említett migrációk és felekezeti áttérések

² Magyarországon az ellenreformáció a tridenti zsinattól (1545–63) 1791-ig tartott. Legnagyobb sikereket elérő, vezető személyiségének Pázmány Péter esztergomi érsek (1616–1637) számított.

³ Az ortodox vallásúak egy részének a katolikus egyházhoz való csatlakozása a Breszti unióval (1596) kezdődött és a belorusz, ukrán, lengyel etnikai terület határvidékén élő ortodoxokat érintette. Ettől kezdve megnevezésük: bizánci rítusú v. görög katolikus, vagy unitus.

következtében – Európa nyugati és középső területeihez képest egy évszázados késéssel (*lsd. Henkel–Knippenberg 2005*)⁴ – csupán a 18. század végére alakult ki az a vallási térszerkezet, mely lényegében 1944-ig fennállt. A 18. század végén, II. József császár 1780. évi (az 1791-es országgyűlés által jóváhagyott) türelmi rendelete jelentette az ellenreformáció végét, a vallásszabadság törvényes garanciáját, mely új fejezetet nyitott Magyarországon az állam és a különböző vallások kapcsolatának történetében. Az 1790. évi 28.tc. és 1791. évi 26., 27.tc. révén megszűnt a katolikus egyház államegyház jellege, de hatalmi dominanciáját egészen 1945-ig megőrizte.

A 19. században, különösen az osztrák–magyar kiegyezést (1867) követő liberális korszakban nagy léptekkel haladt a nem-római katolikus egyházak emancipálása. 1867-ben a 17.tc. a zsidók polgári és politikai egyenjogúságát, 1868-ban a görög katolikus, a román és szerb ortodox, 1881-ben a református, 1891-ben az evangélikus egyház autonómiáját mondták ki. 1895-ben (42. és 43.tc.) a zsidók vallási egyenjogúsítása mellett a vallásszabadságot alapvető emberi és polgári szabadságjogként definiálták. A 19. században a magyarországi vallásszabadság és a nem-magyar nemzeti egyházak autonómiája tette lehetővé, hogy a nem-magyarok többségénél a nemzeté válás, a nemzeti ébredés vallási–egyházi keretek között zajlott le (pl. szerbeknél az ortodox, a románoknál, ruszinoknál a görög katolikus, a horvátoknál a római katolikus, a szlovákoknál az evangélikus egyház játszotta a „nemzetébresztő” szerepét). Az államalkotók, a nagy asszimilációs erővel rendelkező, mind nyelvi, mind vallási tekintetben befogadó magyarok nemzeté válása e században politikai keretek között ment végbe és a nemzetnek az állampolgársági alapú („francia típusú”) felfogását favorizálták.

A 19. század első felében legfeltűnőbb változást a felekezeti struktúrában az ortodoxoknak a görög katolikus hitre való növekvő áttérése jelentette. A görög katolikusok országos aránya 1787–1869 között 7,6%-ról 10,3%-ra nőtt, az ortodoxok arányának 21%-ról 16,7%-ra történt csökkenésével. A katolikus hitre való, egyre nagyobb mértékű áttérésre különösen az észak-erdélyi románok voltak hajlandók. A román görög katolikusok megerősödését fejezte ki az a tény, hogy 1853-ban létrejött a Gyulafehérvár–Fogarasi érsekségük, mely Esztergomtól függetlenül közvetlenül Vatikán fennhatósága alá tartozott. A katolikus egyház vonzó politikai helyzetével összefüggő áttérések mellett az egyes felekezetek eltérő természetes szaporodása a római katolikusok javára és az evangélikusok illetve reformátusok rovására számottevőbb arányeltolódást okozott. 1787 és 1910 között a római katolikusok aránya 48,7%-ról 52,1%-ra nőtt, a protestáns felekezeteké 23%-ról 19,3%-ra csökkent. Az Orosz Birodalom területén 1835–1917 között az ún.

⁴ Európa említett területein az augsburgi (1555), münsteri és osnabrücki („vesztfáliei”) (1648) egyezményekben kimondott „cuius regio, eius religio” elv érvényesítése alapján a vallási térszerkezet lényegében már a 17. század derekán stabilizálódott.

"Elhatárolt területen" élő kb. 5 milliónyi zsidó ellen elkövetett pogromokkal, zsidóüldözésekkel és ugyanakkor a Magyar Királyságban a zsidókkal szemben hozott liberális intézkedésekkel összefüggő hatalmas bevándorlási hullám eredményeként a Magyarországon élő izraeliták száma az 1787-beli 83 ezerről 1910-ben 932 ezerre, arányuk 0,9%-ról 4,5%-ra nőtt. A főként kereskedelemmel és konjunkturális iparral foglalkozó, rövid idő alatt jelentős gazdasági befolyásra szert tett zsidóság a fővároson, Budapesten kívül többnyire az északkeleti területeken és a fontosabb piacközpontokban települt le (Beluszky 1996). A Magyarország teljes történelmi területén lefolytatott utolsó magyar (1910) népszámlálás során a 20,9 millió lakosból 52,1%-ot római, 9,7%-ot görög katolikusként, 14,3%-ot ortodoxként, 12,5%-ot reformátusként, 6,4%-ot ágostai hitvallású evangélikusként, 4,5%-ot izraelitaként írtak össze. Ekkor a szerb anyanyelvűek 99,4%-a ortodox, a horvátok 98,8%-a római katolikus, a ruszinok 98,1%-a görög katolikus vallású volt. A római katolikusok a magyarok, németek, szlovákok esetében 59–71%-os súlyt képviseltek. A románok 61%-a ortodox, 38,4%-a görög katolikus felekezetű volt. A magyar anyanyelvűek súlya az unitárius (98,6%), református (98,2%) és izraelita (75,6%) vallásúak körében volt különösen nagy. A római katolikusok a Vukovár–Temesvár–Arad–Szolnok–Miskolc–Kassa–Bártfa vonaltól nyugatra eső területeken, a görög katolikusok az északkeleti ruszin és román etnikai területen, az ortodoxok a dél-erdélyi, Körös-vidéki és bánásági román és a szerb etnikai területen képeztek abszolút többséget. A fentiekén kívül nagyobb kiterjedésű vallási területtel már csak a reformátusok rendelkeztek a Tisza–Fehér–Körös vonaltól keletre fekvő magyar etnikai területeken.

A vallási térszerkezet változásai az elmúlt évszázadban

Magyarország az 1. világháborút követően, az 1920-as trianoni békeszerződés értelmében területének 71,4%-át, magyar népességének 33%-át, ortodox vallásúinak 98%-át, görög katolikusainak 91,9%-át, evangélikusainak 63,9%-át, római katolikusainak 56,2%-át, izraelita népességének felét veszítette el (*Lókkös 2000*). Az 1918–1924 közötti időszakban az új államhatárokkal összefüggésben nagyarányú migrációk zajlottak le. Az elcsatolt területekről 350.000 (túlnyomórészt római katolikus, református, izraelita) magyar menekült át a trianoni államterületre, ugyanakkor kb. 20.000 ortodox (főként szerb) hagyta el az országot (*Petrichevich-Horváth 1924*). Az említett migrációk számottevően nem módosították a felekezeti struktúrát. Ennek ellenére a románok és szerbek fokozódó beköltözése, illetve a magyarok tömeges elmenekülése, repatriálása és a németek számottevő mértékű kivándorlása következtében Erdélyben és Vajdaságban az ortodoxok aránya némileg nőtt, a római katolikusoké és reformátusoké hasonló mértékben csökkent.⁵

⁵ 1910–1930 között az ortodoxok aránya a mai Erdély területén 34,4%-ról 34,8%-ra nőtt, a római katolikusoké-reformátusoké 32,1%-ról 29,6%-ra csökkent. A mai Vajdaság területén ekkor az

A csehszlovák kormány Kárpátalján és Kelet-Szlovákiában intenzíven támogatta a magyarbarátként kezelt ruszinok orosz öntudatának kifejlesztését és ennek megfelelően a görög katolikus vallásról az ortodoxra való áttérését. A pánszlávizmusba illeszkedő, ortodoxiát favorizáló cseh propaganda eredményeként Kárpátalja össznépeességén belül az ortodoxok aránya 1910 és 1930 között 0,04%-ról 15,3%-ra nőtt, párhuzamosan a görög katolikusok arányának 64,3%-ról 49,1%-ra történt apadásával. Az Osztrák-Magyar Monarchia mint nagy belső piac felosztásával, a korábbi gazdasági kapcsolatok szétzilálásával lefékeződött, visszaesett gazdasági fejlődés és a korábbiakhoz képest politikailag sokkal kedvezőtlenebb, egyre inkább antiszemita légkör miatt — főként elvándorlás és átkeresztelkedés révén — fokozatosan csökkent az izraeliták lélekszáma.

Már a két világháború között is, Európa más országaihoz hasonlóan többször csorbították a vallásszabadságot, az izraelita felekezetű állampolgárok emberi és polgári jogait. A náci Németország fokozódó befolyása és a felbátorodott magyar szélsőjobb követelése miatt 1938–1942 között számos, a zsidó lakosságot hátrányosan megkülönböztető, gazdasági, társadalmi és magánéletbeli szankciókkal sújtó törvényt hoztak (*Komoróczy 2000*).⁶ A 2. világháború idején — az 1938–1941 közötti magyar területi revíziós sikerek, a magyar többségű, 1920-ban elcsatolt területek visszatérése eredményeként — az ország területe 93.073 km²-ről 171.753 km²-re, népessége 8,7 millióról 14,7 millióra nőtt. Az 1941-es népszámlálás szerint a korabeli ország területén a népesség 55%-a római-, 11,6%-a görög katolikusnak, 19%-a reformátusnak, 5%-a evangélikusnak, 4,9%-a izraelitának, 3,8%-a ortodoxnak vallotta magát. Jóllehet a népszámlálás idején csupán 725.000 lakos (ebből 401.000 a mai területen) vallotta magát izraelitának, de az 1939. évi 4.tc. és az 1941. évi 15.tc. alapján az addig kikeresztelkedettekkel (100.000 fő, ebből a mai területen 89.640 fő) együtt a magyar hatóságok 825.000 lakost tekintettek zsidónak (*Lévai 1948, Stark 1989*). Ebből a zsidóként kezelt, magát több mint 80%-ban magyarnak valló lakosból 1941–44 között 681 ezret (ebből 618 ezret az 1944. március 19-i német megszállás után) deportáltak. A holocaustot helyben túlélte illetve a deportálásból visszatért zsidók együttes száma 1945 végén az 1941–44 közötti magyar területen 260.500, a mai magyar területen 195.000 (ebből Budapesten 144.000 fő) volt (*Stark 1989*). A Kárpát-medence egyéb, nem magyar fennhatóságú területein is sor került 1938 után az izraelita felekezetű lakosság jogfosztására, többségének deportálására. Ausztria német bekebelezése (1938.03.12–13.) után

ortodoxok 39,2%-ról 42,4%-ra növelték arányukat, párhuzamosan a római katolikusok-reformátusok arányának 50,4%-ról 47,2%-ra csökkenésével.

⁶ 1938.évi 15.tc. (Értelmiségi és szabadfoglalkozásúak kamaráiban a zsidók arányát 20%-ban maximálta.), 1939.évi 4.tc. (A zsidók arányát az értelmiségi pályákon 6%-ban, az iparban, kereskedelemben 12%-ban maximálta. Megtiltotta a zsidók alkalmazását az állami és köztisztviselőkben.), 1941. évi 15.tc. (Megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságot.), 1942.évi 15.tc. (A zsidók mező- és erdőgazdasági vagyonának kisajátítása.)

az Órvidéken is azonnal megindult a 3.200 főnyi zsidó népesség elűzése, koncentrációs táborokba hurcolása (*Gold 1970*). Jugoszlávia 1941-es szétzúzását és az usztasa Horvátország „függetlenségének” kikiáltását (1941.04.10.) követően, még 1941-ben megtörtént a horvát területek zsidó lakosai többségének haláltáborokba gyűjtése és megsemmisítése.⁷ A szintén náci csatlós Szlovák Köztársaság 87 ezer zsidó lakosának (*Hromádka 1943*) jogfosztására és likvidálására 1940–42-ben került sor.⁸ Ugyanakkor a romániai Dél-Erdélyből, a Bánságból a román hatóságok nem deportálták az akkor 45 ezerre becsült izraelita lakosságot, ellentétben Románia többi részével (pl. Moldova, Besszarábia, Bukovina, Transznisztria), ahol az izraeliták elleni pogromoknak, internálásoknak, deportálásoknak, népirtásoknak több százezer zsidó esett áldozatul. A mai Románia területén 1940-ben 760.000 főre becsült zsidó közül 400.000-t (közülük 260.000-t a román hatóságok) likvidáltak (*Carp 1946*).⁹

A 2. világháborút követően, 1945 és 1948 között — az ismételt államhatalmi, területi változásokat¹⁰ követően — lezajlott, több százezer lakost érintő migrációk (evakuálások, menekülések, kiutasítások, deportálások, önkéntes betelepülések, repatriálások stb.) következtében jelentős átalakulások zajlottak le a térség etnikai és vallási struktúrájában. Magyarország mai területéről 1948-ig 254.712 (katolikus, evangélikus) német menekült el, lett kitelepítve, ill. került hadifogságba (*Czibulka 2004*). A magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény (1946) értelmében 1947–48 között 73.273 (katolikus, evangélikus) szlovák hagyta el Magyarországot (*Vadkerty 1999*). Az evangélikus németek és szlovákok tetemes részének távozásával az evangélikusok száma Magyarországon 1941–49 között 557 ezerről 482 ezerre, Erdélyben 1930–1948 között 104 ezerrel, a Vajdaságban 1931–1953

⁷ A mai Horvátország pannon területein kb. 20 ezer (ebből 11 ezer zágrábi) izraelitát deportáltak, akiknek kevesebb mint negyede élte túl a háborút. 1941. májustól horvát, 1943. májustól német koncentrációs táborokba hurcolták a helybeli zsidó lakosságot. (www.zoz.hr)

⁸ A zsidók kiszorítása a gazdasági életből és vagyonelkobzásuk (1940.09.03-i 210.sz. alkotmánytörvény). „Zsidókódex” (1941.09.09.-i kormányrendelet a zsidók nyilvántartásba vételéről, vegyes házasságok tiltásáról, a zsidók állampolgári és emberi jogainak megvonásáról). 1942.évi 68.sz. alkotmánytörvény a zsidók kitelepítéséről (1942.05.15.). Szlovákia 1942. március 25. és október 20. között 57.628 zsidó lakosát deportálta az auschwitzi német haláltáborba (Lacko 2012), akik után azok átvétele fejében 500 német márkát fizetett a Harmadik Birodalomnak (1942.11.5-i 219.tc., Sas A. 1993).

⁹ A moldovai zsidóellenes pogromok közül a legnagyobb a jászvásári volt (1941.06.29.). A zsidók internálására az 1941.06.30-i (4599.sz.) román belügyi rendelet alapján került sor. Az 1941. szeptemberében a Szovjetuniótól elfoglalt Besszarábia, Észak-Bukovina területén a genocid következtében a zsidók 1930-beli 315 ezres lélekszáma 1942.05.20-ára 19.576-ra csökkent. A romániai zsidók 1/3-át 1941. szeptembere és 1942. októbere között a ma Ukrajnához tartozó Transznisztriába (Dnyeszterentúlra) deportálták, ahol a román fennhatóság 2 éve és 7 hónapja alatt 200.000 zsidót öltek meg (Carp, M. 1946).

¹⁰ A párizsi békeszerződés (1947) Magyarország területét az 1944-beli 171.753 km²-ről 93.030 km²-re csökkentette. Szlovákia és Horvátország megszűnésével újraélesztették Csehszlovákiát és Jugoszláviát. A Szovjetunió és Csehszlovákia között 1945. június 9-i szerződés értelmében Kárpátalját a Szovjetunióhoz csatolták.

között 44 ezerrel csökkent. A Szlovákiából 1945–46-ban evakuált, elmenekült, kitelepített kb. 120 ezer német túlnyomó része ugyan római katolikus volt, de a többnyire evangélikus szepesi szászok kényszerű távozásával és helyükre főként római katolikus szlovákok betelepítésével a Gölnic-völgyében, a Magas-Tátra lábánál (Poprád északi, Podolin déli előterében) több tucat falu evangélikus többsége 1946-ra véglegesen megszűnt. 1945–48 között Szlovákiából 89.660 katolikus és református magyart Magyarországra, 43.546-ot Csehországba deportáltak, akiknek helyét túlnyomórészt katolikus szlovák telepések foglalták el (*Vadkertý 1999*). A kitelepítések során nagy hangsúlyt fektettek a református magyarok eltávolítására, melynek eredményeként az Alsó-Garam völgyében (Léva és Zselíz környékén) 24 falu vesztette el református többségét, az alsó-csallóközi és gömöri református többségű térség pedig teljesen szétzilálódott. Erdélyből 1944 utolsó hónapjaiban 100.000 németet (48.000 evangélikus szászt és 52.000 katolikus svábot) evakuáltak, 1945–47 között pedig 75.000 németet (26.000 evangélikus szászt, 49.000 katolikus svábot) hurcoltak el kényszerszolgálatra a Szovjetunióba (*Das Schicksal...1957*). Az 1945-ös román földreform során az elmenekült és kitelepített katolikus és evangélikus német lakosság helyére (többnyire a Szovjetunióhoz csatolt Besszarábiából, Észak-Bukovinából menekült és észak-moldovai) ortodox románokat telepítettek. Az említett kényszerszolgálatok eredményeként az erdélyi evangélikus és bánági római katolikus többségű (etnikailag német–magyar jellegű) területek teljesen szétaprózódtak, 1945-ig evangélikus és római katolikus többségű központjaik (pl. Nagyszeben, Medgyes, Segesvár ill. Temesvár, Arad, Resicabánya) végérvényesen román ortodox többségűvé váltak. A mai szerbiai Vajdaság területén a közelgő Vörös Hadsereg és a jugoszláv (szerb) partizán alakulatok elől az itteni (1941-ben) 318 ezer, túlnyomórészt római katolikus német kb. 43%-a hagyta el szülőföldjét a német fegyveres erők kötelékébe sorozva illetve menekülteként, evakuáltként. A helyben maradt, kollektíven háborús bűnösneként kezelt, vagyonától megfosztott német lakosságot (150 ezer főt) gyűjtőtáborokba terelték, ahonnan 1948-ban az élve maradtak szinte teljes egészét Németországba telepítették (*Pauli 1977*). Az eltávolított katolikus (kisebb részt evangélikus) németek helyére 1945 szeptembere és 1947 júliusa között 225.696, többnyire ortodox és ateista balkáni lakost (162.447 szerbet, 40.176 montenegróit, 12.000 makedónt, stb.) telepítettek (*Gaćeša 1984*). Az etnikai-felekezeti tisztogatások révén Bácska nyugati és déli része, a szerbiai Bánág szinte teljes egésze, csakúgy mind a területek legfontosabb, korábban katolikus többségű központjai (pl. Újvidék, Bácspalánka, Nagybecskerek, Versec, Pancsova) szerb ortodox többségűvé váltak. Összességében Magyarország mai határain túl, elsősorban a római katolikus németek és magyarok elmenekülése, deportálása és háborús vesztesége miatt a római katolikusok száma 1930–1948 között Erdélyben közel 100 ezerrel, 1931–1953 között a Vajdaságban 180 ezerrel fogyott. 1944–48 között ugyanakkor az elcsatolt (mai romániai, szlovákiai, szerbiai, ukrainai) területekről 230.100 (református, katolikus) magyar menekült át, lett kitelepítve, kiutasítva a jelenlegi magyar államterületre (*Stark 1989*). Ez utóbbi

magyar menekült tömegnek köszönhető, hogy a 20.században első alkalommal a reformátusok száma Magyarországon 1941–49 között nagyobb ütemben (4,1%-kal) nőtt mint a római katolikusoké (2%). A jelentős részben református magyar menekültek és alföldi magyar agrártelepések túlnyomó részét az eltávozott katolikus, evangélikus németek és szlovákok helyére telepítették, mely Békés, Nógrád és Tolna megyékben az evangélikus többségű területek összezsugorodását, egyes volt katolikus német területeken (pl. Moson megye, Budapest környéke) a reformátusok feltűnő térnyerését eredményezte. A jórészt Palesztinába, Izraelbe történt kivándorlás miatt tovább folyt a háborút túlélte zsidóság exodus, melynek következtében 1945 vége és 1949 között az izraeliták száma Magyarországon 195 ezerről 134 ezerre csökkent. A holocaust mellett ennek a kivándorlásnak volt köszönhető, hogy az izraeliták aránya 1930–1948/51 között a mai Erdélyben 3,5%-ról 1,7%-ra, Magyarországon 5,1%-ról 1,5%-ra, Kárpátalján 14,1%-ról 3,1%-ra, Szlovákiában 4,1%-ról 0,2%-ra zuhant. Az izraelita vallásúak szinte teljes egészének (és a római katolikus, református magyarok több mint felének) távozásával Kárpátalja két nagyvárosa, az 1944-ig alapvetően izraelita, római- és görög katolikus népességű Ungvár és Munkács felekezeti arculata 1945–50 között kb. 20–20 ezernyi ortodox és ateista orosz illetve ukrán betelepülésével alapvetően átalakult.

Az imént vázolt migrációk jelentőségével vetekedett a ruszin és román görög katolikus egyház elleni 1946–1950 közötti, nemzeti (ukrán, román) és vallási (ortodox) egységet megvalósítani óhajtó offenzíva, melynek eredményeként — 1950 táján 1,2 millió erdélyi, 450 ezer kárpátaljai és 225 ezer szlovákiai hívet tömörítő — görög katolikus egyházakat likvidáltak, híveiket ortodox-szá nyilvánították, áttérni nem óhajtó papjaikat pedig deportálták.¹¹ Kárpátalján a görög katolikus egyház megszüntetésével a „magyarbarát”, szeparatista, görög katolikus ruszinok etnikai identitásának lerombolása, a moszkvai pátriárkának alárendelt, ortodox ukránná formálása volt a fő cél. Az áttéréseknek és az ortodox oroszok, ukránok, a krajjinai, boszniai, közép-szerbiai szerbek tömeges betelepülése Kárpátalját és a Vajdaságot 1950-ig ortodox többségűvé változtatta.

A telepítések lecsillapodását követően, a kommunista rezsim hatalomra kerülésének kezdetén, az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején került sor a régió országaiban azokra a népszámlálásokra, melyek hosszú évtizedekig utoljára mérték fel a lakosság vallási-felekezeti hovatartozását. Magyarországon 1949-ben az összeírt 9,2 millió lakosnak 67,8%-a római-, 2,7%-a görög katolikusnak, 21,9%-a reformátusnak, 5,2%-a evangélikusnak, 1,5%-a izraelitának vallotta magát. Ekkor a népességnek még csak 0,1%-a (12 ezer fő) tartotta magát nem vallásosnak, ateistának. Szlovákiában 1950-ben a 3,4 milliónyi népességnek még 99,6%-a tartotta magát vallásosnak, 76,2% római-, 6,6% görög katolikusnak, 12,9% evangélikusnak, 3,2% reformátusnak.

¹¹A görög katolikus egyházak felszámolásának időpontja: Galícia-Nyugat-Ukrajna 1946.03.8–10., Erdély 1948.10.21., Kárpátalja 1949.08.29., Szlovákia 1950.04.28 (Botlik 1997, Fedor 1993, Gesztelyi 1991).

A Jugoszláviához tartozó területeken a Tito vezette, kommunista ideológiájú partizánháború győzelme, 1945-ben a kommunista Jugoszlávia kikiáltása nagy hatást gyakorolt a háborús pusztítások által sújtott területek (főként szerb) lakosságának vallásosságára, az egyházakhoz való viszonyára. Ez a kommunista motivációjú szekularizáció különösen nagy sikereket ért el a szerbek lakta horvátországi Krajinában és a balkáni szerb telepések (többnyire volt partizánok) által benépesített (1945-ig német lakta) vajdasági területeken. Főként nekik ill. a JKP tagoknak köszönhető, hogy az 1953-as jugoszláv népszámlálás idején a Vajdaság népességének csupán 86,3%-a, Horvátország pannon területein 87,3%-a vallotta magát vallásosnak.

A kommunista rezsimnek ateista politikájával összefüggésben a nagyszülők passzív vallásgyakorlása, a szülők megalkuvó passzivitása és a gyermekek, fiatalok intenzív ateista, túlideologizált oktatása, a vallási hagyományok generációk közötti áthagyományozódásának megszűnése miatt egyre nagyobb lett azok aránya akik magukat nem vallásosnak, vagy egyenesen ateistának tekintették. Arányukról — népszámlálási adatok híján — különböző becslések, felmérések tájékoztatnak. Magyarországon a nem vallásosak illetve ateisták arányát a World Christian Encyclopedia 1970-ben 8,1%-ra ill. 7%-ra, 1980-ban 8,7%-ra ill. 7,2%-ra becsülte (*Barrett 1982*). 1988-ra vonatkozólag egyes becslések az ateisták, nem vallásosak arányát Magyarországon és Romániában 15,9%-ra, Jugoszláviában 16,7%-ra, Csehszlovákiában pedig már 20,1%-ra tették (*Britannica 1989*). Ezzel szemben a magyar állami közvélemény kutatások szerint a megkérdezettek közül a magát nem vallásosnak tartó népesség aránya 1972-ben 46,6%, 1980-ban 60,7% volt (*Tomka 1991*). Az 1970-es, 1980-as években már szaporodtak a szocialista társadalom válságjelenségei (szegénység, a család válsága, alkoholizmus, öngyilkosság, bűnözés stb.), melyek kezelésére a kommunista rendszer nem volt felkészülve, hiszen az ideológia által megtervezett „szocialista embertípus” számára ezek az ún. „társadalmi beilleszkedési zavarok” ismeretlenek kellett volna, hogy legyenek. Ezen jelenségeknek is köszönhető volt, hogy egyre többen keresték a kapcsolatot az egyházakkal és a vallással. A már említett állami közvélemény kutatások szerint a vallásosak aránya 1980 és 1990 között 37,7%-ról 51,1%-ra, más összefüggésben 44,3%-ról 66%-ra nőtt (*Tomka 1991*).

A hívők felekezeti térszerkezete a szocialista évtizedekben nem módosult lényegesen, csupán a szocialista urbanizáció, belső migrációk által leginkább érintett, korábban protestáns jellegű vonzasközpontok veszítették el protestáns (református, evangélikus) többségüket. Magyarországon az 1960-as, 1970-es években a katolikus többségű vonzaskörzetből beköltözők formálták az 1949-ben még evangélikus többségű Békéscsabát, Orosházát és a református többségű Hódmezővásárhelyt, Kazincbarcikát és Tiszaújvárost (Tiszaszederkényt, Leninvárost) 1990-re római katolikus többségű városokká. Szlovákiában ez időszakban olyan, 1950-ig evangélikus többségű városok váltak katolikus dominanciájúvá mint Liptószentmiklós, a nógrádi Nagykürtös, Poltár, vagy a

gömöri Nyustya és Nagyőrce. Erdélyben, ahol a városi népességnek 1941-ig még csupán 34,2%-a volt román (47,5%-a magyar, 11,9%-a német, Varga 1998a), a román szocialista urbanizációnak kiemelt fontosságú, nemzeti–szociális céljai voltak. Ennek érdekében, a rendkívül erőltetett iparosítás során az ország mobilizálható román népességi tartalékait úgy mozgósították, hogy az addig magyar–német (római katolikus–protestáns) jellegű erdélyi városokban a román (és felekezetiileg ortodox) többség minél hamarabb biztosítható legyen. Ezen román urbanizációs telepítés és a görög katolikus egyház már említett likvidálása következtében egymás után váltak az addig református (és magyar) többségű városok ortodox többségűvé: 1950-ig Magyarláros, 1955-ig Nagyvárad, Kolozsvár, Szászrégen, 1960-ig Szilágysomlyó, 1965-ig Szatmárnémeti, Bánffyhunad, 1970-ig Zilah, 1980-ig Margitta, Marosvásárhely, 1990-ig Szilágycseh. A németek fokozódó kivándorlása miatt a bánási Zsombolya az 1980-as évek derekára vált katolikusból román ortodox többségű várossá.

1989–91-ben Európa volt szocialista országaiban a kommunista rezsimok, a szovjet gazdasági, katonai szövetségi rendszerek összeomlásával párhuzamosan politikai, gazdasági, társadalmi rendszerváltozások kezdődtek. Ezt követően úgy tűnt, hogy a régió társadalmában a lakosság egy része belefáradt a nagy átfogó ideológiákba, szervezetekbe és megnőtt a tradicionális erkölcsi normák, kisebb szerveződési formák, kis regionális–lokális identitások iránti igénye. Ez az 1990-es években a volt szocialista országok többségében a vallási "reneszánsz", a szekularizáció lefékeződése, gyakran megfordulása mellett, a nagy "nemzeti, történelmi" egyházak (pl. római katolikus, református, evangélikus, ortodox) rovására a kis szabadegyházak, kisebb vallási közösségek megerősödését, fokozódó vallási "pluralizálódást" is eredményezett (*Andorka 1991*). A rendszerváltozást követően, a szocialista időszakban előkészített, 1990-es magyar népszámlálás még nem, de az 1991–92-ben, a szomszédos országokban lefolytatott népszámlálások már rákérdeztek a népesség vallási, felekezeti hovatartozására. Ekkor a Kárpát-medence 30,6 millió népességéből már csak 44,5% (13,6 millió) illetve 3,3% (1 millió) vallotta magát római illetve görög katolikusnak. Ez utóbbi, Ukrajnában és Romániában 1989-től ismét legálisnak elismert felekezet¹² csupán Magyarországon és a Vajdaságban tudta növelni híveinek számát, ott ahol az elmúlt fél évszázadban nem volt kíméletlen üldözésnek kitéve. Az 1990-es években Szlovákiában, Ukrajnában és Romániában többnyire tárgyalásos formában, de ádáz küzdelem kezdődött a görög katolikus és ortodox egyházak között a templomok, egyéb ingatlanok visszaadásáért, és a korábban görög katolikus családi hagyományokkal rendelkező hívőkért, mely folyamat sabotálásában az ortodoxiát támogató ukrán állam is részt vett (*Botlik 1997*). Az 1949–50 között ortodox felekezetűvé

¹² Ukrajnában az 1989.12.13-i szovjet rendelet engedélyezte a görög katolikus egyház működését és szüntette meg az 1949-es tiltó rendelkezést. Romániában a görög katolikus egyház működését a 9/1989-es (1989.12.31.) törvény tette ismét lehetővé (www.culte.ro)

minősített, volt görög katolikus népesség kb. 50–90%-ának (Kárpátalja–Erdély) megtartásával az ortodox vallásúak lélekszáma 1991-ben meghaladta a 7,7 milliót. A régió főbb, viszonylag alacsony természetes szaporodású, jelentős (német) migrációs veszteség sújtotta protestáns felekezetei közül az evangélikusok lélekszáma és aránya egy millió és 3% alá süllyedt. Számottevően visszaszorult az elsősorban erdélyi és magyarországi bázisú református és unitárius egyház hívőinek aránya is a vizsgált terület össznépeességén belül. Főként a történelmi egyházak rovására erdősödtek meg a szabadegyházak, kisebb vallási közösségek, felekezetek, akiknek lélekszáma 1930–1990 között 109 ezerről 665 ezerre, 2,3%-ra nőtt. Ezen kis egyházak hívőinek aránya Szlovákiában 1991–2001 között 0,6%-ról 1,1%-ra, Romániában 1992–2002 között 4,5-ről 6,1%-ra nőtt. Közülük leginkább a pünkösdisták (170 ezer), baptisták (130 ezer) és adventisták (45 ezer) tudták hívőik táborát — túlnyomórészt Erdélyben — növelni.

A rendszerváltozás környéki népszámlálások időpontjában magát nem vallásosnak, egyházhoz nem kötődőnek vallók aránya a környező országokban a szocialista időszakban lefolytatott közvélemény kutatások értékeinek (15–40%) csupán töredékét érte el: Románia 0,2% (1992), Szerbia 2,0% (1991), Horvátország 3,9% (1991), Szlovénia 4,4% (1991), Ausztria 8,6% (1991) és Szlovákia 9,8% (1991). A magyarországi társadalom a valláshoz–egyházhoz való kötődés mértéke alapján az ezredforduló előtti években három fő csoportra volt osztható: „1. Az egyházhoz igazodók (a lakosság 33–36%-a; rendszeresen imádkoznak, legalább időnként templomba járnak, gyermeküket beíratták hittanra, rendszeres a kapcsolatuk az egyházzal), 2. A maga módján vallásosak (a lakosság 35–38%-a; több–kevesebb gyakorisággal imádkoznak, igénylik az egyházi szolgáltatásokat az élet nagy eseményeinél, de máskor nem tartanak kapcsolatot gyülekezettel, egyházzal), 3. A vallásnélküliek (a lakosság 26–30%-a; nem kaptak semmilyen vallási nevelést, a vallásról legfeljebb csak felületesen tájékozódtak, többnyire nem vallásellenesek, de nem látják a vallás értelmét, hasznát). Ez utóbbi csoport egy része (a népesség 5–6%-a) tudatosan ateista” (Tomka 2003).

A jelenlegi vallási térszerkezet

A 2011-es népszámlálások szerint a Kárpát-medence 28,5 milliós népességének 41%-a vallotta magát katolikusnak (37,9% római, 3,1% görög katolikusnak), közel 12% protestánsnak (ebből 6,9% reformátusnak), 23,9% ortodoxnak. Több mint 2,6 millió lakos (9,2%) tartotta magát nem vallásosnak vagy ateistának, közel 3,9 millióan (13,6%) pedig nem kívántak a felekezeti, vallási hovatartozást firtató kérdésre válaszolni, illetve vallási hovatartozásuk a népszámlálási adatbázisban ismeretlennek számított. A rendszerváltozás óta eltelt két évtizedben a valláshoz, egyházakhoz nem kötődő népesség aránya a legutóbbi (2011) népszámlálások szerint különösen nagy mértékben Magyarországon (16,7%-ra), jelentősen Szlovákiában (13,4%-ra) nőtt, ugyanakkor Erdélyben, a

3. táblázat. A Kárpát-medence és régiói népességének felekezeti összetétele (1949 – 2011)

Ország, régió	év	Összes népesség	Vallásos népesség	Római katolikus	Görög-katolikus	Evangélikus	Református	Unitárius	Ortodox	Izraelita	Muzulmán	Egyéb vallástú	Nem vallásos	Ateista	Ismeretlen	
Magyarország	1949	9.204.799	9.190.990	6.240.399	248.356	482.157	2.014.718	9.449	36.015	133.861		26.035	12.287		1.522	
	2001	10.198.315	7.610.613	5.289.521	268.935	304.705	1.622.796	12.000	15.298	12.871		96.487	1.483.369		1.104.333	
	2011	9.937.628	5.432.375	3.691.389	179.176	215.093	1.153.454	6.820	13.710	10.965	5.579	156.189	1.659.023	147.386	2.698.844	
	1950	3.442.317	3.430.361	2.623.198	225.495	443.251	111.696			7.975	7.476		11.270	9.679		2.277
Szlovákia	1991	5.274.335	3.840.949	3.187.383	178.733	326.397	82.545		34.376	912		30.603	515.551		917.835	
	2001	5.379.455	4.521.549	3.708.120	219.831	372.858	109.735		50.363	2.310		58.332	697.308		160.598	
	2011	5.397.036	4.100.237	3.347.277	206.871	316.250	98.797	49.133	49.133	1.999	40.000	4.000	8.000	725.362	571.437	
	1949	795.000	787.000	70.000	450.000	2.000	80.000			141.000	40.000		700	486.400		
Kárpátalja	1998	1.280.700	794.300	62.400	225.900	→	109.500		395.800							
	2010	1.244.800	1.192.600	60.000	340.000	→	100.000	68.000	650.000	52.000	42.000	54.027	51.000	3.000	1.200	
Erdély	1948	5.761.127	5.755.127	845.000	1.555.000	184.000	696.000		3.300.000							
	1992	7.723.313	7.699.704	854.935	206.833	56.448	796.152		5.360.102	2.768		534	345.954	15.365	3.649	4.595
	2002	7.225.738	7.202.175	738.330	181.347	35.551	694.793		5.042.951	1.948		2.375	441.348	10.374	3.715	9.474
	2011	6.789.250	6.374.985	632.948	142.862	30.711	598.167	57.485	4.464.058	1.178	3.416	444.160	12.452	7.308	394.505	
Vajdaság	1953	1.712.619	1.478.445	561.617	19.851	105.173	←		775.722	651		3.254	12.177	230.920		3.254
	1991	2.013.889	1.723.416	458.683	←	78.925	←		1.170.694	284		9.775	5.055	79.128		211.345
	2002	2.031.992	1.875.389	388.313	←	72.159	←		1.401.475	329		8.073	5.040	12.583		144.020
	2011	1.931.809	1.780.958	336.691	←	47.378	16.651	1.357.137	254	14.206	8.641	5.000	277.000	25.906	64.000	124.945
Pannon-Horvátország	1953	2.688.000	2.347.000	2.019.000	11.000	4.000	←		304.000							
	1991	3.206.726	2.967.055	2.498.114	10.888	3.029	←		352.151	528		31.001	71.344	101.778		137.893
	2001	3.010.452	2.863.522	2.659.252	5.670	2.780	4.014		146.150	394		32.678	12.584	51.852		95.078
	2011	2.872.954	2.714.096	2.496.170	4.535	2.420	3.437	133.232	423	35.060	38.819	93.747	8.000	277.000	65.111	
Muravidék	1953	94.914	84.264	65.000	18.500	600	←		100	30		34	8.000			2.650
	1991	89.887	81.374	66.180	14.611				238	14		139	172	1.082		7.431
	2002	82.359	70.452	56.265	12.783				191			160	1.053	2.964		8.943
	2011	80.089	62.389	49.400	11.200	400	170	170	170	180	180	1.039	5.900	5.900	11.800	
Őrvidék (Burgenland)	1951	276.136	275.691	236.182	37.400	1.595						514	445			
	1991	270.880	266.533	222.284	35.379	1.595				33		2.309	4.933	3.407		940
	2001	277.569	264.893	220.512	29	35.224			1.856	33		3.993	1.658	11.102		1.574
	2011	285.685	248.185	202.000	35.000	1.500	1.900	1.900	30	6.500	1.255	35.000	35.000	35.000	2.500	
KÁRPÁT-MEDENCE	1949	23.974.912	23.348.878	12.660.396	2.509.702	1.276.481	2.904.609	77.449	3.564.812	234.018		8.254	112.657	549.331	0	76.703
	2001	29.486.380	25.202.893	13.119.713	901.712	836.060	2.542.426	78.532	7.054.084	17.885		47.279	617.202	2.755.952	3.715	1.524.020
	2011	28.539.251	21.905.825	10.815.875	873.444	658.052	1.972.406	64.305	6.669.340	14.849	64.941	772.613	2.608.390	154.694	3.870.342	

Forrás: népszámlálási adatok (magyar 1949, 2001, 2011; csehszlovák 1950, 1991; szlovák 2001, 2011; román 1948, 1992, 2002, 2011; jugoszláv 1953, 1991; szerb 2002, 2011; horvát 2001, 2011; szlovén 2002, osztrák 1951, 1991, 2001) és becslések (Erdély 1948, Muravidék 2011, Őrvidék 2011 (szerző), Kárpátalja 1949 (szerző), 1998 (Смолицкий 1999), 2010 (Резициничъ.2013)).

4. táblázat. A Kárpát-medence és régiói népességének felekezeti összetétele (1949 – 2011, %-ban)

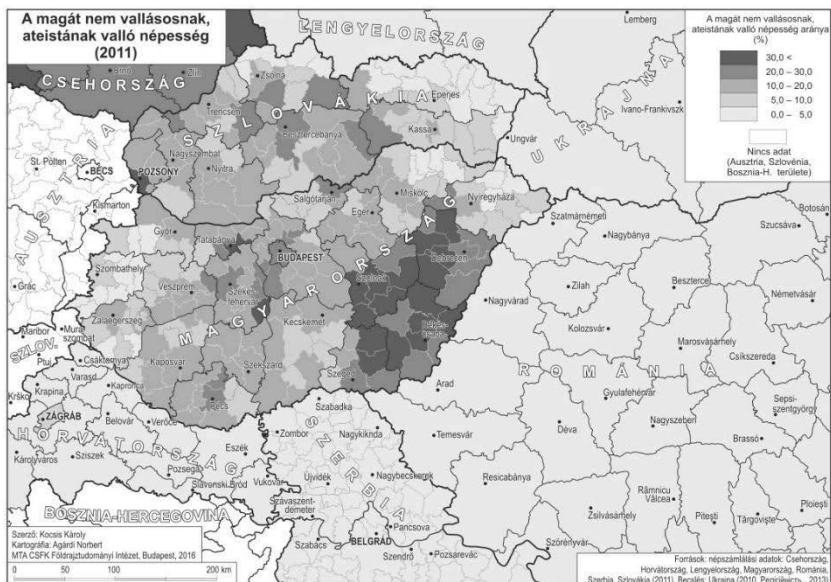
Ország, régió	év	Összes népesség	Váltsós népesség	Római katolikus	Csőg-katolikus	Evangélikus	Református	Unitárius	Ortodox	Izraelita	Muzulmán	Egyéb vallású	Nem vallásos	Ateista	Ismeretlen
Magyarország	1949	100	99,8	67,8	2,7	5,2	21,9	0,1	0,4	1,5	0,3	0,1			
	2001	100	74,6	51,9	2,6	3	15,9	0,1	0,2	0,1	0,9	14,5	10,8		
	2011	100	54,7	37,1	1,8	2,2	11,6	0,1	0,1	0,1	0,1	1,6	16,7	1,5	27,2
Szlovákia	1950	100	99,6	76,2	6,6	12,9	3,2		0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,1	
	1991	100	72,8	60,4	3,4	6,2	1,6		0,7		0,6	9,8			17,4
	2001	100	84,1	68,9	4,1	6,9	2		0,9		1,1	13			3
2011	100	76	62	3,8	5,9	1,8		0,9		1,5	13,4			10,6	
Kárpátalja	1949	100	99	8,8	56,6	0,2	10,1		17,8	5	0,5	1			
	1998	100	62	4,9	17,6	→	8,6		30,9		0,1	38			
	2010	100	96,1	4,8	27,3	→	8		52,2		3,4	4,1			0,1
Erdély	1948	100	99,9	14,7	27	3,2	12,1	1,2	39,9	0,9	1	0,1			
	1992	100	99,7	11,1	2,7	0,7	10,3	1	69,4		4,5	0,2			0,1
	2002	100	99,7	10,2	2,5	0,5	9,6	0,9	69,8		6,1	0,1			0,1
	2011	100	93,9	9,3	2,1	0,5	8,8	0,8	65,8		0,1	6,5	0,2	0,1	5,8
	1953	100	86,3	32,8	1,2	6,1	←	←	45,3		0,2	0,7	13,5		0,2
Vajdaság	1991	100	85,6	22,8	←	3,9	←	←	58,1		0,5	0,3	3,9		10,5
	2002	100	92,3	19,1	←	3,6	←	←	69		0,4	0,2	0,6		7,1
	2011	100	92,2	17,4	←	2,5	0,9	←	70,3		0,7	0,4	1,3		6,5
	1953	100	87,3	75,1	0,4	0,1	←	←	11,3		0,2	0,4	10,3		2,4
	1991	100	92,5	77,9	0,3	0,1	←	←	11		1	2,2	3,2		4,3
Pannon-Horvátország	2001	100	95,1	88,3	0,2	0,1	0,1		4,9		1,1	0,4	1,7		3,2
	2011	100	94,5	86,9	0,2	0,1	0,1		4,6		1,2	1,4	3,3		2,3
	1953	100	88,9	68,7		19,5	0,6		0,1				8,4		2,8
	1991	100	90,5	73,6		16,3			0,3		0,2	0,2	1,2		8,3
	2002	100	85,5	68,3		15,5			0,2		0,2	1,3	3,6		10,9
2011	100	77,9	61,7		14,5			0,2		0,2	1,3	7,4		14,7	
1951	100	99,8	85,5		13,5	0,6					0,2	0,2		0,2	
Órvidék (Burgendland)	1991	100	98,4	82,1		13,1	0,6				0,9	1,8	1,3		0,3
	2001	100	95,4	79,4		12,7	0,6		0,7		1,4	0,6	4		0,6
	2011	100	86,9	70,7		12,3	0,5		0,7		2,3	0,4	12,3		0,9
	1949	100	97,4	52,8	10,5	5,3	12,1	0,3	14,9	1		0,5	2,3		0,3
KÁRPÁT-MEDENCE	2001	100	85,5	44,5	3,1	2,8	8,6	0,3	23,9	0,1	0,2	2	9,3		5,2
	2011	100	76,8	37,9	3,1	2,3	6,9	0,2	23,4	0	0,2	2,7	9,2		13,6

Forrás: népszámlálási adatok (magyar 1949, 2001, 2011; cseh/szlovák 1950, 1991; szlovák 2001, 2011; román 1948, 1992, 2002, 2011; jugoszláv 1953, 1991; szerb 2002, 2011; horvát 2001, 2011; szlovén 2002, osztrák 1951, 1991, 2001) és becslések (Erdély 1948, Muravidék 2011, Órvidék 2011 (szerző), Kárpátalja 1949 (szerző), 1998 (Стоцький 1999), 2010 (Релігійність..2013)).

Vajdaságban és Horvátország pannon területein alacsony szinten (0,2–3,3%) stagnált (3., 4. táblázat). A magát valláshoz, felekezethez tartozónak valló népesség aránya 2011-ben egyedül Magyarországon (54,7%) maradt el a Kárpát-medence átlagától (76,8%), meg sem közelítve a Vajdaságra, Pannon-Horvátországra, Erdélyre és Kárpátaljára jellemző értékeket (92–96%).

A szocialista évtizedek ateista, antiklerikális ideológiájának, az urbanizációnak (is) köszönhetően a magyarországi nem vallásos népesség 75,2%-a 50 év alatti. A vallásosak aránya a 30 év alattiaknál 47%, a 60 évnél idősebbeknél 70%. Az előregedési index (100 0–14 évesre jutó 60 évnél idősebb lakos) alapján is feltűnő a vallásosak (245) és nem vallásosak (62) közötti korszerkezetbeli jelentős különbség. Ezen mutató alapján — a legnépesebb, történelmi egyházak képviselői közül — legkevésbé torz korösszetétellel a viszonylag kedvező természetes szaporodású görög katolikusok (177), legkedvezőtlenebbel az evangélikusok (298), római katolikusok (254) és reformátusok (244) rendelkeznek. A 100 15 évnél idősebb nőre jutó élveszületett gyermekek száma szerint a vallásosak termékenyebbek számítanak mint a nem vallásosak (130). Ez a mutató a legnagyobb történelmi egyházak hívóinak esetében: görög katolikus 171, református 162, római katolikus 158, evangélikus 150. A szabad- és kisegyházak közül a Hit Gyülekezet (190), a Jehova Tanúi (180) és a baptisták (176) ennél is nagyobb gyermekáldásnak örvendhetnek. A házasság intézményéhez is a vallásosak ragaszkodnak inkább, hiszen a 15 évnél idősebbek közül a házások aránya a vallásosak esetében 47,2%, a nem vallásosaknál 38,7%. A nem vallásos népesség iskolai végzettségi szintje meghaladja a vallásosakét. A 30 évnél idősebbek közül a vallásosak 19,4%-a, a nem vallásosak 27,6%-a rendelkezik felsőfokú diplomával, a 15 évnél idősebbek közül a vallásosak 27,7%-ának, a nem vallásosak 33,7%-ának van legalább középiskolai érettségi bizonyítványa. Az elmondottak alapján nem meglepő, hogy a nem vallásosak jobban ragaszkodnak a városi környezethez (80%) mint a felekezethez tartozók (katolikusok 62%, reformátusok 64%, evangélikusok 67%).

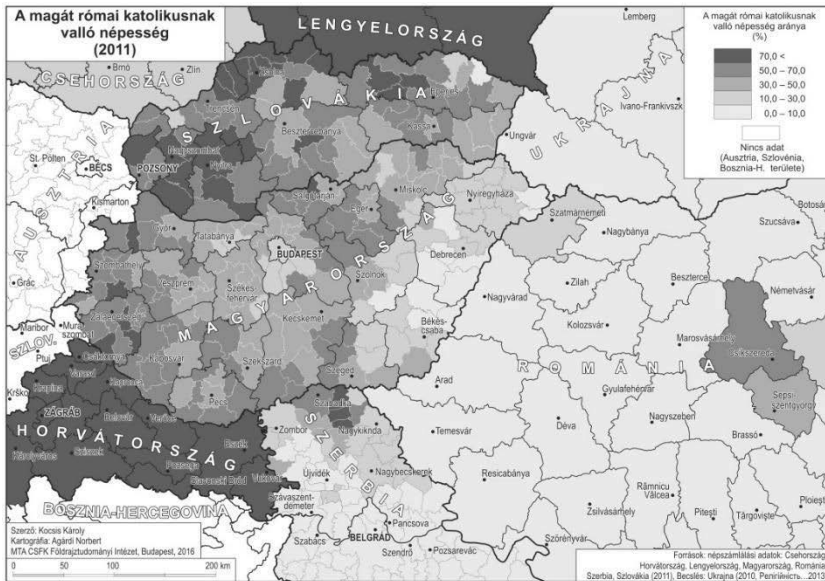
Az „*elvallástalanodás, elegeháztalanodás*” mértéke Budapesten és a többi magyar, szlovák nagyvárosban (pl. Pozsony, Debrecen, Kassa, Szeged, Pécs, Miskolc) túl a munkásosztály által nagy arányban lakott nehézipari területeken (pl. Dunaújváros, Tatabánya, Oroszlány, Salgótarján), valamint a közép- és déltiszántúli protestáns többségű régiókban különösen nagy. Ez utóbbi, korábban református és evangélikus dominanciájú tájakon négy városban (Túrkeve, Balmazújváros, Szeghalom, Kisújszállás) a magát nem vallásosnak, ateistának valló népesség aránya ma már 50–60% közötti, 16 korábbi kistérségben (18 jelenlegi járásban) 30–50% között változik (1. ábra). Ezek azok az alföldi területek, ahol a szegényparasztság már a 20. század első felében nagyon fogékony lett a szocialista eszmékre, ahol 1945-ben a Magyar Kommunista Párt (az iparvidékek mellett) különösen nagy sikereket ért el, ahol a Kereszténydemokrata Néppárt az 1989 utáni választásokon a szavazóknak csak töredékét tudta megszólítani, ahol a protestáns egyházak hívóikat legkevésbé tudták megtartani és a szekularizációt fékezni.

1. ábra. A magát nem vallásosnak, ateistának valló népesség (2011)

A régió hívőinek közel fele (a teljes népesség 37,9%-a, 10,8 millió fő) *római katolikus*, akik Pannon-Horvátország (86,9%), az Őrvidék (70,7%), Szlovákia (62%), Muravidék (61,7%) és Magyarország (37,1%) területén a népesség abszolút, vagy relatív többségét képviselik. A protestáns egyházakkal ellentétben a 20. század második felében hívőinek lélekszámát nem csak megtartani, hanem még csekély mértékben (3,2%-kal) növelni is tudta. Ugyanakkor az ezredforduló utáni első évtizedben a magukat római katolikusnak vallók száma a Kárpát-medencében mindenhol csökkent: szlovák és horvát területeken 7–10 %-kal, Erdélyben és a Vajdaságban 13–14%-kal, Magyarországon viszont — a felgyorsult elvilágiásodás, egyház iránti közömbösség növekedése miatt — döbbenetes mértékben, 30%-kal. A római katolikusok aránya és egyházukhoz való ragaszkodása különösen magas Horvátországban, a Dunántúl nyugati részén, ÉK-Bácskában, ÉNy-Szlovákiában és a Székelyföld északkeleti felében (2.ábra). Ezek a területek az 1989 utáni választások idején a nemzeti-keresztény jellegű, jobboldali pártok számára többnyire biztos háttérrel jelentettek. A 2011-es népszámlálás szerint legtöbb római katolikus a következő városokban él (ezer főben): Zágráb (656), Budapest (501), Pozsony (214), Kassa (108), Eszék (91), Pécs (62) és Szeged (61). A rendszerváltást követően az egyház történelmi búcsújárárhelyei a vallási turizmus megélénkülésének jeleként egyre hatalmasabb tömegeket vonzanak (Michalkó 2004). A Kárpát-medence legjelentősebb római katolikus zarándokhelyei Szlovákiában Lőcse, Óhegy, Sasvár, Máriavölgy; Magyarországon Mátraverebély, Máriabesnyő, Máriaremete, Máriagyűd, Andocs,

Csatka; Pannon-Horvátországban Marija Bistrica, Almás; Erdélyben Csíksomlyó, Máriaradna; a Vajdaságban Doroszló.

2. ábra. A magától római katolikusnak valló népesség (2011)

Az 1989 után Ukrajnában és Romániában is törvényesen működő *görög katolikus* egyház 1950 előtt még 2,5 milliónyi hívője közül mára csak 873 ezret tudott megtartani, illetve az ortodoxoktól (kisebb részt római katolikusoktól) visszacsábítani. A részben ruszin vagy román eredetű görög katolikusok Kárpátalján (340 ezer) főként az ungi tájakon, Szlovákiában (207 ezer) Szepes, Sáros, Zemplén félreeső fekvésű, többnyire hegyvidéki, ruszin területein, Erdélyben (143 ezer) legnagyobb számban Máramaros, Szatmár és Kolozs megyékben, Magyarországon (179 ezer) főként Hajdú és Szabolcs határvidékén, a Cserhát belsejében tömörülnek. Legjelentősebb búcsújáróhelyeik Máriapócs és a mezőségi Füzesmikola.

A Kárpát-medence legerősebb protestáns egyháza a *református* közel 2 millió hívet, az össznépeesség 6,9%-át tömöríti. A medence reformátusainak 58%-a Magyarországon, 30%-a Erdélyben, 5 – 5%-a Szlovákiában és Kárpátalján él. A moldovai csángók és az északkeleti-székelyek kivételével a Tisza–Fehér–Körös vonalától keletre élő magyarok domináns felekezete, mely Erdélyben és Kárpátalján kiemelkedő szerepet játszik a magyar kisebbség etnikai identitásának megőrzésében. A hívő magyaroknak Kárpátalján közel 2/3-a, Erdélyben fele, Magyarországon ötöde és Szlovákiában hatoda vallja magát reformátusnak. A 20. század második felében a református egyház legkevésbé a Nagykunságban, Békésben és a

Hajdúságban élő híveit volt képes megtartani. Reformátusnak legtöbben (ezer főben) Budapesten (147), Debrecenben (52), Marosvásárhelyen (36), Kolozsváron (32), Nagyváradon (27) és Miskolcon (26) vallották magukat. Leghíresebb szellemi központjaik, ősi kollégiumaik Debrecenben, Sárospatakon, Pápán, Nagyenyeden, Kolozsváron és Marosvásárhelyen találhatók.

Az *evangélikus* egyház hívőinek száma az elmúlt hat évtizedben — az evangélikus németek távozása és a szekularizáció miatt — meglehetősen csökkent, 658 ezer főre csökkent. 2011-ben 48%-uk Szlovákiában, 33%-uk Magyarországon élt. Evangélikus jellegű településcsoportok elsősorban Közép-Szlovákia periférikus fekvésű területein (pl. Turóc, Hont, Nógrád, Gömör északi, Liptó keleti része), a Fehér-Kárpátokban, az Óvidéken Felső-Őrvidék vidékén, a Muravidék északi részén, Magyarországon Pápa környékén, Békésben, Nógrád és Pest megyék közös határvidékén, valamint a vajdasági szlovák nyelvterületeken találhatók. Legtöbb hívőjük (ezer fő) ma Budapest (30), Pozsony (22), Besztercebánya (9), Nyíregyháza (8), Békéscsaba (8) és Turócszentmárton (8) lakója.

A 79 ezer lelket tömörítő *unitárius* egyház legfőbb bázisa az erdélyi székelység, akik Székelyudvarhely környékén és Tordától délre (főként az Aranyosszéken) alkotnak unitárius többségű településcsoportokat. Legtöbb hívőjük (3–5 ezer fő) Székelyudvarhelyen, Budapesten, Marosvásárhelyen, Székelykeresztúron, Sepsiszentgyörgyön és az Erdélyi Unitárius Egyház püspöki székhelyén, Kolozsváron él.

Az *ortodox* egyházak a 20. század derekától 2011-ig a görög katolikus hívők többségének bekebelezésével, a Kárpátokon túli és balkáni ortodoxok (románok, szerbek, ukránok, oroszok) százezreinek betelepítésével hívőik lélekszámát megduplázták (2011-ben közel 7 millió főre), azok arányát a Kárpát-medence népességén belül 15%-ról csaknem 24%-ra növelték. Ennek eredményeként a hívőknek a Vajdaságban ma már 76%-a, Erdélyben 70%-a, Kárpátalján 55%-a ortodox felekezeti. Ugyanakkor a régió katolikus dominanciájú országaiban az ortodoxia visszaszorulása figyelhető meg. Magyarországon az ortodox etnikumok (szerbek, románok) beolvadása, Szlovákiában a ruszinoknak a görög katolikus egyházhoz való fokozatos visszatérése, Horvátországban a szerbek többségének az 1991–95 közötti háború idején történt elmenekülése miatt csökkent számottevően lélekszámuk. Legnépesebb közösségeik Erdélyben és a Vajdaságban élnek (ezer főben): Temesvár (239), Kolozsvár (213), Brassó (206), Újvidék (181), Nagyszeben (124), Nagyvárad (110) és Arad (109).

A Kárpát-medencei *izraeliták* lélekszáma ma már — a Holocaust és az emigráció következtében — a két évszázaddal ezelőtti szintre csökkent, mely az önbevalláson alapuló népszámlálások adatai alapján közel 15 ezer, becslések szerint 100 ezer főt jelent.¹³ Ennek eredményeként, hogy többségük az 1944-es

¹³ A magyarországi izraeliták számát 64-120 ezer közöttire becsülik (Schweitzer 2005).

deportálásokat elkerülhette ma több mint felük Budapest lakója. A többiek főként Pozsonyban, Kassán, Debrecenben és Szegeden élnek.

A *szabad- és kiségyházak* a Kárpát-medencében a 19. század második felétől a történelmi egyházak hitéleti tevékenységével összefüggő zavarok, külföldi missziós tevékenységek, egyházi megújulási mozgalmak eredményeként jöttek létre. Az elmúlt évtizedekben különösen a partiumi megyék és erdélyi nagyvárosok románsága körében szereztek több tíz(sőt száz)ezer hívet. A *pünkösdi* lélekszáma az elmúlt évtizedben számottevően, 242 ezerre nőtt. A románokra gyakorolt meglepően nagy vonzásuk következtében a pünkösdi közösség híveinek 96%-a erdélyi (főként partiumi és észak-erdélyi). A 116 ezernyi *baptista* 81%-a erdélyi (főként román), 16%-a magyarországi, akik legnagyobb számban Nagyváradon, Aradon, Resicabányán, Temesváron és Budapesten élnek. A 20. században az állammal többnyire konfliktusos viszonyban lévő *Jehova tanúit* közel 90 ezren követik, főként Erdélyben (40 ezer), Magyarországon (32 ezer) és Szlovákiában (17 ezer). A régió *adventistáinak* (44 ezer fő) közel 80%-a is erdélyi (jórészt Maros, Kolozs, Arad megyei). A 13 ezernyi *metodista* 81%-a viszont szlovákiai (nagy számban pozsonyi, kassai). Magyarországon az elmúlt három évtizedben a karizmatikus jellegű *Hit Gyülekezetének* (18 ezer fő) sikerült hívőinek számát nagy mértékben növelnie (2001-ben még csak 1617 fő vallott kötődést ezen gyülekezethez).

Összegzés

A Kárpát-medence az európai katolicizmus, protestantizmus, ortodoxia és judaizmus találkozásának, keveredésének színhelye közel fél évezrede, ahol egyetlen egyház csupán néhány etnikum (pl. szerbek, horvátok, románok, ruszinok) esetében számít a nemzeti identitás oszlopának. A magyarok államalapítása (10. sz.) messze megelőzte a modern nemzet kialakulását (19. sz.), melyet a magyarok multikonfesszionális állapotban éltek át. Ennek ellenére a katolikus egyház 1946-ig, a királyság megszűnéséig megőrizte politikailag domináns helyzetét. 1949-ben megtörtént a magyar állam és egyházak hivatalos szétválasztása, melyet 1989-ig (a többi kelet-közép- és délkelet-európai, volt szocialista országhoz hasonlóan) a kommunista diktatúra ateista, antiklerikális politikája követett. A térségben az egyházaknak a kommunista diktatúra idején a civil társadalom és a nemzeti identitás eszméje megőrzésében játszott szerepe miatt a vallásosságnak és az egyházügynök sokkal nagyobb a politikai töltete, a politikai jobboldalhoz való kötődése mint Nyugaton. A szekularizáció állami támogatással a 20. század második felében gyorsult fel, majd a rendszerváltást követően, főleg a rurális térségekben megfigyelhető vallási újjászületés miatt fékeződött le. A történelmi egyházak fokozatos állami támogatása ellenére, különösen Magyarországon, alapvetően az urbanizált, nehézipari területeken, a Tiszántúl déli és középső részén a valláshoz, egyházakhoz nem kötődő népesség aránya és lélekszáma rendkívüli

mértékben nő, hasonlóan egyes szabad- és kisegyházak hívóihez. A Kárpát-medence középső és északnyugati részeivel ellentétben, a Romániához, Szerbiához és Horvátországhoz tartozó keleti és déli területeken az etnikai identitás szilárd oszlopának számító vallásosság, egyháziasság mértéke változatlanul rendkívül magas, a valláshoz, egyházhoz kötődő népesség aránya 92–96% közötti.¹⁴

Irodalom

- ANDORKA R. 1991. Vallásosság és egyházak a 20. században – fő tendenciák és nyitott problémák. Info—Társadalomtudomány 17. (1991. július) 41–47.
- BARRETT D.B. (Ed.) 1982. World Christian Encyclopedia. Nairobi – London – New York, Oxford University Press.
- BELUSZKY P. (1996) A zsidó lakosság területi elterjedésének néhány jellemzője a két világháború közötti Magyarországon. – Dövényi Z. (szerk.) Tér – Gazdaság – Társadalom. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 317–338.
- BOTLIK J. 1997. Hármaskereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997), Budapest, Hatodik Síp Alapítvány – Új mandátum Könyvkiadó.
- BRITANNICA 1989. Book of the Year. Chicago, Encyclopaedia Britannica Inc.
- CARP, M. 1946. Cartea Neagră. Suferintele evreilor din România, 1940-1944, Atelierele Grafice Socec&Co., S.A.R., București. [Angol fordítása: Holocaust in Romania. Facts and Documents on the Annihilation of Romania's Jews, Safety Bay (US), Simon Publications: www.hungarian-history.hu/lib/carp]
- CZIBULKA Z. 2004. A kitelepítési névjegyzék adatai. A magyarországi németek kitelepítése és az 1941.évi népszámlálás. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Das Schicksal der Deutschen in Rumänien, Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Bd. III., Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, Bonn, 1957.
- FEDOR, M. 1993. Z dejin gréckokatolickej cirкви v Československu 1945- máj 1950, Košice, Byzant.
- GACEŠA, N.L. 1984. Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948. Novi Sad, Matica Srpska.
- GERGELY J. 1991. A vallások alakulása Magyarországon. Info—Társadalomtudomány 17. (1991. július) 49–58.
- GESZTELYI T. (szerk.) 1991. Egyházak és vallások a mai Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GOLD, H. 1970. Gedenkbuch der untergegangenen Judengemeinden des Burgenlandes, Tel Aviv.
- HENKEL R. – Knippenberg H. 2005. Secularisation and the rise of religious pluralism. – Knippenberg H. (Ed.), The changing religious landscape of Europe. Amsterdam, Het Spinhuis. 1–13.
- HROMÁDKA, J. 1943. Všeobecný zemepis Slovenska. Bratislava, SAVU.
- KOMORÓCZY G. 2012. A zsidók története Magyarországon I – II. Pozsony, Kalligram.

¹⁴ Ez a mutató 2011-ben Csehországban 20,8%, Magyarországon 54,7%, Szlovákiában 76% volt.

- KUBINYI A. 1996. A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. – Történelmi Szemle 2–3. 135–161.
- LACKO, M. 2012. Deportácie Židov a diskriminácia Rómov. – Kršák, P. (szerk.) *Ottov historický atlas Slovensko*. Praha, Ottovo Nakladatelství, 428–429.
- LÉVAI J. 1948. Zsidósors Magyarországon. Budapest, Magyar Téka.
- LÖKKÖS J. 2000. Trianon számokban. Budapest, Püski.
- MADELEY, J.T.S. 2003. A framework for the comparative analysis of Church–State relations in Europe. – *West European Politics* 26. 23–50.
- MICHALKÓ G. 2004. A turizmuselmélet alapjai. Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola.
- PAULI, S. 1977. Berichte aus der Geschichte des Südostens ... unter besonderer Berücksichtigung der Schicksale der Donauschwaben und Siebenbürger Sachsen von der Ansiedlung bis zur Vertreibung 1944/45, Langen
- PETRICHEVICH-HORVÁTH E. 1924. Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről. Budapest.
- Релігійність українців: рівень, характер, ставлення до окремих аспектів церковно-релігійної ситуації і державно-конфесійних відносин (Результати загальнонаціонального соціологічного дослідження). Центр Разумкова. Національна безпека і оборона 138. (2013) 1. 15–40.
- ROKKAN, S. 1981. Territories, Nations, Parties: towards a geoeconomic–geopolitical model for the explanation of variations within Western Europe. – Merritt, R. L. and Russett, B. M. (Eds) *From national development to global community: Essays in honour of Karl W. Deutsch*. – London, George Allen & Unwin. 70–95.
- SAS A. 1993. A szlovákiai zsidók üldözése 1939 – 1945. Pozsony, Kalligram.
- SCHWEITZER G. 2005. Az izraelita felekezet és a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége. – Kulcsár K. – Bayer J. (szerk.) *Társadalom, politika, jogrend*, Budapest, MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó, 279–288.
- STARK T. 1989. Magyarország második világháborús embervesztése. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- SZABÓ I. 1941. A magyarság életrajza. Budapest.
- Стоцький, Я. 1999. Релігійна ситуація в Україні: проблеми і тенденції розвитку (1988 - 1998 pp.). Тернопіль, Видавництво СМП Астон.
- ТОМКА М. 1991. Magyar katolicizmus. – Budapest, Katolikus Társadalomtudományi Akadémia.
- ТОМКА М. 2003. Vallás és vallásosság. – Kulcsár K. – Bayer J. (szerk.) *Társadalom, politika, jogrend*. – Budapest, MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó. 213–226.
- TÓTH I. Gy. 2005. A sokvallású ország. – *História* 27. (2005) 8. (melléklet).
- VADKERTY K. 1999. A belső telepítések és a lakosságcsere. – Pozsony, Kalligram.
- VARGA E. Á. 1998. Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Budapest, Püski.
- WELLMAN I. 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. – Ember Gy. – Heckenast G. (szerk.) *Magyarország története 1686–1790 I.*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 25–80.